

Elşən Mirişli

Gənəcə şəhəri,
tarixçi

II Yazı

1918-ci il mayın 26-da Zaqaf-qaziya seymi daxili fraksiyalann çəkişmələri nəticəsində ləğv olundu. Ertəsi gün seymin müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət Milli Şura yarandı. Səs çıxluğu ilə Məmməd Əmin Rəsulzadə Milli Şurunun sədri seçildi. 1918-ci il mayın 28-də bütün ölkələrin radiostansiyaların ve qəzetləri Azərbaycan istiqalıyyətinin elan olunmasını dünyaya yaydılar. Bu o demək idi ki, Azərbaycan türkləri öz varlığını, bir xalq kimi mövcudluğunu bütün dünyaya xəbər verirdi. Deməli, Azərbaycan türklərinin de digər müstəqil xalqlar kimi öz etnoqrafik sərhədləri daxilində azad yaşamağa hüquq vardı. Bütərəf Fətəli xan İsgəndər oğlu Xoyskinin (1875-1920) başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti təşkil olundu. Beləliklə, Azərbaycan türkləri nəinki türkdilli xalqlar arasında, həmçinin bütün İslam aləmində ilk dəfə olaraq respublika üsul-idarəsinə qədəm qoydu. İyunun 17-də Azərbaycan Mill Şurasının iclasında Məmməd Əmin Rəsulzadə söylədiyi bu nitqində də "Azərbaycan qaya"ından bəhs etmişdir. Onda deyək ki, o dövrün bir sıra görkəmlili inqilabçılarının əsərlərində milli qaya deyil, Rusiyada olduğu kimi sinif qaya güdüldür. Onlar undurdular ki, rus xalqı müstəmləkə xalq deyil, o yəniz sinif ziddiyətləri aradan qaldırmaq uğrunda mübarizə apardı. Amma Azərbaycan müstəmləkədən isə ancaq milli azadlıq hərəkatından səhbət gedə bilər. O illər Azərbaycan türkləri qarşısında ancaq müstəmləkədən azad olmaq, müstəqil milli dövlətini yaratmaq məsəlesi dayanırdı. Bu çətin vəzifəni Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi altında qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları öz üzərlərində götürdülər.

1918-ci il dekabrın 7-de Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışında Məmməd Əmin Rəsulzadə demişdir: "Müsavat" partiyası birinci olaraq Azərbaycan müstəqilliyi bayrağını yüksəye qaldırmışdır. Beləliklə, müsəlman partiyaları arasında Azərbaycan ideyasında fikir ayrılığı yoxdur. Xalqın şüurunda Azərbaycan ideyası artıq möhkəmənmişdir..." ("Azərbaycan" qəzeti, N-59).

Bakı Dövlət Universitetinin yaranmasında Məmməd Əmin Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar o bir neçə dəfə Azərbaycan parlamentində çıxış etmiş və universitetin açılmasını qəti tələb etmişdir. Universitetin ilk rektoru professor Vasili İvanoviç Razumovski 1922-ci ilde çap etdirdiyi "Bakı şəhərində universitetin esasının qoyulması" adlı xatire məqaləsində yazır: "Məmməd Əmin Rəsulzadənin sayesində, onun gücü, maarifçilik köməyi ilə "Müsavat" partiyasında universitetin açıq və gizli düşmənləri partiyasının qərarına təbə olmağa mecbur olmuşlar, biz öz tərəfimizdə artıq iki partiyaya malik oluyor, "Müsavat" və sosialistlər, bu da parlamentdə çoxluğu təmin edirdi" (- Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, N-2; 1922). 1920-ci ilin martında Bakıda rus dilində çapdan çıxmış "1920-ci il üçün Azərbaycan respublikasının təqvim-ünvani"nda oxuyuruq ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə tarix-filogiya fakültəsində "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi"ndən

dərs demişdir.

Azərbaycan istiqalının ildönümü ilə əlaqədar 1919-cu ildə Bakıda bircə nömrəsi çıxmış, lakin geniş oxucu kütłəsinə çatdırılmış "İstiqlal" jurnalında Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı əsəri çap olunmuşdur.

Aprelin 27-si idid. XI rus ordusu Azərbaycan hüdudlarına daxil olmuşdu. Saat doqquzda partiya liderləri Nəsib bəyin evinə toplaşdırılar. Müxtəlif fikirlər irəli sürüldü. Səfi bəy Rüstəmbeyli (1893-1960) isə deyirdi: gelin hökuməti Gencəye Köçürək və oradan bolşeviklərə Qarşı mübarizə aparır. Səfi bəyin təklifi qəbul olunmadı. Bele qənaətə gəldilər ki, on yaxşısı Bakıda qalıb hökuməti qan tökməden bolşeviklərə verməkdir. Ciddi fikir

dafiqəyə qərar veren bir məclisə dini lediyi bu ultimatumu qəbul etmək, hökuməti öz əliyle dost kisvesine bürünməsə düşmənə təslim etməkdir. Biz buraya milletin iradə və arzusuya gəldik, bizi buradan yalnız qüvvət və süngü çıxarmalıdır...

Məmməd Əmin Rəsulzadə çixışında açıqca bildirdi ki, son nefesinə kimi bolşeviklərə savaşmağa hazırır, lakin o biri partiyaların imtina etdiyi şəraitde "Müsavat" partiyası bu çətin vəzifəninə məsuliyyətini üzərinə götürür.

İndi son ümidi, vətəni bu bələdan qurtarmanın son çıxış yolu azərbaycanlı bolşeviklərin göndərdiyi ultimatumu qalırdı. Onlar göstərirdi ki, hakimiyyəti ruslara deyil, Azərbaycan türklərindən olan kommunistlərin ixtiyarına keçir. Bu məsələni daqıqlasdırmak, bolşeviklərə görüşmek üçün bir "komissiya" yaradıldı.

Qırmızı Ordunun Bakı şəhərinə daxil olmasına yol verməmək üçün tədbir görüləcək idi. Anlaşmanın sonuncu hissəsində qeyd olunmuşdu. Yeni hökumət, harada baş verməsindən asılı olmayıraq, Azərbaycanın istiqalını sarsıtmış məqsədi güden bütün xarici qüvvələre qarşı öz sərençamında olan vasitələrə qəti tedbirler görməli idi.

XI ordu Bakıya girdi. Yolda həbi nazir Mehmandarovun göndərdiyi bir telegram tutub saxladılar. Bu azad Azərbaycanın paytaxtı Bakıya göndərən son hökumət telegramı idi. Bu telegram göndəriləndə həla Bakı işğal olunmamışdı, ümidi işığı tam sönüməmişdi.

Həbi nazirin milli ordumuzun son ümidiyi yaşadan telegram:

"Həbi sanəddir. Növbədən kənar. Birinci diviziyanın rəisini. Gəncəcə".

Ruslar Yalama stansiyasına hücum edib irəlileyirler. Xudati tutublar. Vəziyyət gərgindir. Əmr edirəm: Ele bu gün Qızılburuna Qazaxdan bir, Gəncədən de bir batalyon gön-

tedi. Məmməd Əmin Rəsulzadə komissarlığa tabe olan Moskva Şərqişunaslıq İnstitutunda da fars dilindən dərs demişdir. Komissarlığın orqanı "Novi Vostok" jurnalının 1922-ci il 1-ci nömrəsində xəbər verilir ki, gələn nömrədə Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Qədim iranın kommunistləri" adlı məqaləsi çap olunacaq. Mezdəkimz hərəkatından bəhs edən bu məqalə çap olunmamışdır. Bunu Məmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirətə getməsi ilə izah etmək olar. Məmməd Əmin Rəsulzadənin xaricə getmesinin düzgün təsisi onun vəfati münasibəti ilə məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşunası, Türkçədən həyatlardan köçürülmüş Əbdülvahab Yurdseverin (1898-1976) xatirə yazısında öz eksini tapmışdır. O yazar: "Müsavat" partiyasının gizli mərkəzi komitəsinin en mühüm təşəbbüslerindən biri Məmməd Əmin Rəsulzadəni Moskvadan qaçırmaq olmuşdur. Əvvəlcə bir yoldaş vasitəsilə, sonra isə sabiq parlament üzvü, mərhum Rəhim bəy Vekilov (1897-1937) və Bakı əsəri təşkilatının rəisi, şəhid doktor Dadaş Həsənzəyin (1898-1926), bir qədər pul ilə Moskvaya göndərmək surətlə Memməd Əmin Rəsulzadə ilə temasda olmuşlar. Məmməd Əmin Rəsulzadəyə təklif olunmuşdu ki, elmi-tədqiqat adı ilə Leninqrada getsin. Onun orada rəhmətlik tatar maarifçilərindən Musa Cərullah Bagiyev (1875-1949) müyəssər yardımı ilə qayıqla Fin körfəzi üzərindən üzərə Finlandiyaya qaçılması təmin edilmişdir ("Azərbaycan" jurnalı, Ankara, N-3, 1955). Sonralar SSRİ-də baş vermiş facieli hadisələr və repressiyalar göstərdi ki, bu, yegane düzgün yol idi. Heç şübhəsiz, Məmməd Əmin Rəsulzadə 1925-ci ildən sonra sağ qalmayaqçıdı. Beləliklə, Məmməd Əmin Rəsulzadənin fəaliyyətinin mühacirət dövrü başlanıb. Onun "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz" ifadəsi XX əsrde Azərbaycanda müstəqillik hərəkatının şüarı olmuşdur. 1923-cü ildə İstanbulda Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan Cumhuriyyətinin keçmiş, teşəkkülü və indiki vəziyyəti", "Ösrimizin Siyavuşu", "İstiqlal məfküresi və gəndlik" kitabları çap edilir. 1923-cü ildən onun redaktorluğu ilə İstanbulda "Yeni Qafqasya" jurnalı nəşre başlayır. Məmməd Əmin Rəsulzadə 1928-ci ildə İstanbulda "İnqilabçı sosializmin ifası və demokratianın geleceyi", "Millet və bolşevizm" və "Qafqaz türkləri" kimi əsərlərini çap etdirmişdir. Həmin dövrlərdə onun redaktorluğu ilə "Azeri türk" (1928-1931), sonra isə "Odlu yurd" (1929-1930) jurnalları və həftəlik "Bildiriş" (1929-1931) qəzeti de nəşr edilməkdə idi. 1930-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin Parisdə frasızca "Azərbaycan və İstiqlaliyyəti", rusca isə "Qafqaz problemi ilə əlaqədar panturanzım" kitabları çap olundu. 1931-ci ildən Məmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət həyati Avropa ölkələrində davam edir. Onun redaktorluğu ilə Berlinde ayda üç dəfə çıxan "İstiqlal" (1932-1934) qəzeti və "Qurtulus" (1934-1938) jurnalı çap etdirdi. 1933-cü ildə onun Berlinde çap olunan "Azərbaycan cumhuriyyəti haqqında bəzi qeydlər" adlı kitabı böyük maraq doğurur.

Məmməd Əmin Rəsulzadə həmdə görkəmlili ədəbiyyatşunası idi, onun 1936-ci ildə Berlinde "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", Varsavada (polyak dilində) "Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsi çap edilmişdir. 1938-ci ildə Berlinde almanca "Azərbaycan problemi" və 1939-cu ildə Varsavada polyakca "Azərbaycanın hürriyyət savaşı" kitabının adlarını çəkmək olmaz. O, 1938-ci ildən Polşa hökumətində məsləhətçi işləmiş, 1940-ci ildən Ruminiyada yaşamışdır.

(ardı var)

İstiqlal tariximizdə Məmməd Əmin Rəsulzadə

ayrılığını görüb partiya liderləri belə razılışdırılar: Cumhuriyyətin taleyini parlamentin çıxaracağı qərarla müyyənəşdirmək lazımdır.

Aprelin 27-de saat 12-də parlamentin son iclası oldu.

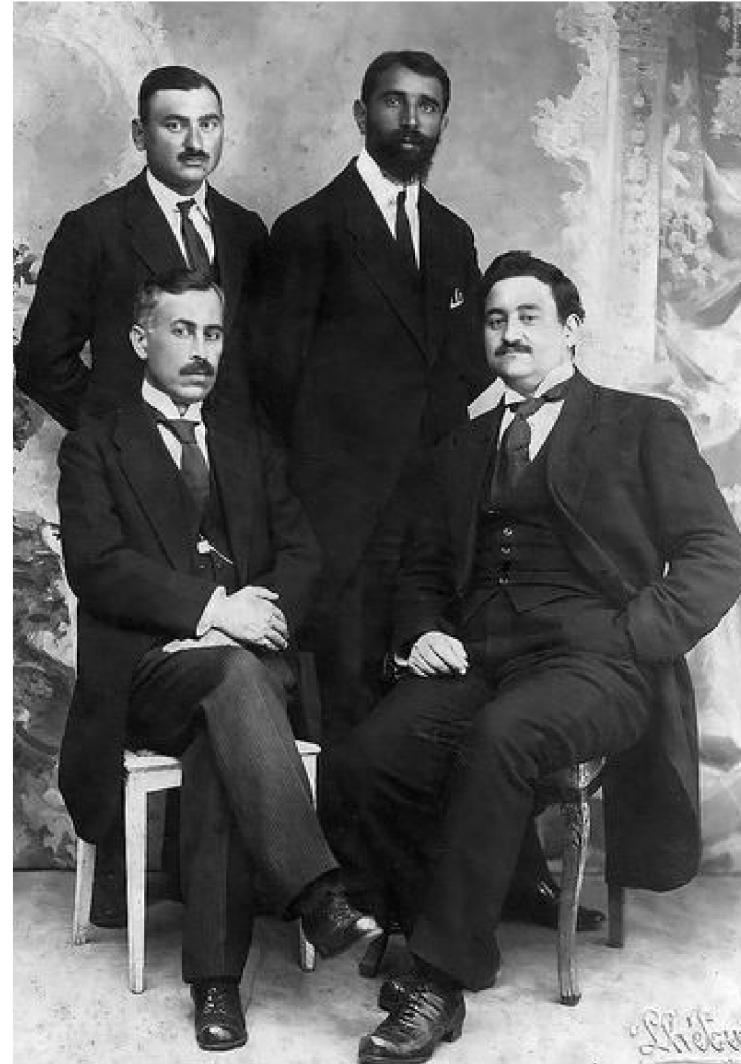
Hərbinazır Səmedbəy Mehmandarovun vəziyyəthəqqundakiməlumatından və mövqeyindən dərəcəyə yaxınlaşmışdır. Ammatəcrübeli general iddia etdi, rus ordusu Azərbaycandan keçib Anadoluya yاردı magemdir. Mehzbuyardı magoreonlara müqavimətgöstərmək imkanınamalı deyil. Hökumətin sonicasında Məmməd Əmin Rəsulzadə yalnız o sərt mövqet tutdu. Hamiinandırı, Rəsulzadə mübarizəyolundandən məkmətiklərindəyil, ekşinə, son nefesinə ki midüyüməkezmindədir. Adamlar şahidioldularki, həyatını Azərbaycanın istiqaliyyəti yolunda qurbanverməyə hazırlırolan Müsavat partiyasının başçısı təsli olmaqdır. Həmin o məşumgündə, vətəninindüşməniş qalınaməruz qaldıqı rəfədəqorxmadan, cəkinmədən yaxınlaşmaqdən, lanbolşeviklərən intifetin və mövqeyini nübeləbildirdi:

"Əfəndilər, mötəcəzir bir ultimatum qarşısında qalmışdır. Burada təslimdən bəhs edirlər. Faqət əfəndilər, təslim nə demək?... Kimə məməlekəti tərk mövqe edir?... Bize deyirler ki, hüdudunuza keçen ordunun başında Nicati adında bir türk komandan durmusdur. Rusiyadan gələn bu mötəcəvizi ordu təmin edirlər ki, həyat və memət mütadiləsində qalan Türkəni xilas üçün gedir.

Əfəndilər, Türkiye Azərbaycanın xilaskarıdır. Amali milliyyətimizin təbciyi eylediyi müqəddəs bir məməlekətdir. Onun xilasına gedən qüvvəti biz məmənliyyətlə istiqbal və teşvi ederik. Faqət bir şərtle ki, bu qüvvət bizim hürriyyətimizi, istiqaliyyətini cəyənəsiniş. Halbuki, əfəndilər, bize sormadan hüdudumuza keçən hər hansı bir qüvvət, dostumuz deyil, düşmənimizdir!

Duyduğumuz bu propaganda düşmən propagandasıdır. Bizi iğfal ediyorlar. Yalandır. Gələn ordu rus ordusudur. Fərəzən komandanı bir türk olsa da yene rusdur. İstila orduşdur. Onların istədiyi 1914-cü il həddindən qayıtmadır. Anadoluda imdadına gedəcək bəhanəsiyle yurduma giren bu işğal orduşu buradan bir daha çıxmış istəməyəcəkdir. Qızıl Rusiya ile anlaşımaq üçün hökuməti mütləq bolşeviklərə təslim, ultimatumu qəbul etmək zillət qatılımğa ehtiyac yoxdur. Bu mötəcəzə rədd etməliyik...

İstiqlalımızı göz bəbəyi kimi mü-

Başqa çıxış yolu qalmamışdı. Parlamentdə yaradılan "komissiya" Azərbaycan bolşevikləri ilə görüşüb aşağıdakı şərtlərə hakimiyəti onlara verdi:

1. Rus ordusu Bakıya girmədən dəmir yolu ilə Anadoluya imdadına gedəcək.

2. Azərbaycan bolşevikləri tərəfindən idarə olunan Azərbaycanın tam istiqaliyyəti mühafizə edilir.

3. Azərbaycan ordusu olduğu kim qalıb ləğv edilməyəcək. Onun heç bir silah və qışlaları əlindən alınmayaqacıdı.

4. Azərbaycanda firqələrin siyasiyyəsi-hürriyyət və sərbəstliklərinin mühafizə ediləcək.

5. Sabiq rical, əzayi-hökumət və məbusandan kimse cürmə-siyasi ilə ittiham edilməyəcəkdi.

6. Kəmali-sərbəsti ilə toplanacaq Azərbaycan şuraları hökumətin şəkli-idarəsini təyin qılacaq idi.

Azərbaycan bolşevikləri bu şərtlərin heç birinə əməl etmədilər. Anlaşmanın digər maddələrinə görə

derin... Sabah batalyonlarının geleceyini gözleyirəm.

N 1417. 1920-ci il, 27 aprel.

General Mehmandarov.

1920-ci ilin 27 aprelində Azərbaycan rus qoşunları tərəfindən işğal olundu. Məmməd Əmin Rəsulzadə aprel hadisələrindən sonra rus əsgerləri tərəfindən Lahicədə həbsə alındı. Onun tutulması xəbəri həmin il noyabrın əvvəllərində Vladiqafqaz şəhərində olan İosif Vissarionoviç Stalinə çatdırıldı. Stalin heç kəsə xəber vermedən Bakıya gələrək, XI Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi Semjon Pankratova RSFSR Millətler Komissarlığı adından göstəriş verdi və özü şəxsen həbsxanaya gedib. Məmməd Əmin Rəsulzadəni azad etdi. Stalin bununla da 1905-ci ildə onu ölümündən qurtaran keçmiş inqilabçı dostu Məmməd Əmin Rəsulzadəni birlikdə Moskvaya apardı və Milletlər Komissarlığında mətbuat mühəkkili vəzifəsinə təyin